

ДЖОРДАНО БРУНО.*)

Д. 17 лютого р. 1600 бачили незлічимі купи паломників, що з нагоди ювілея „золотого року“ постягали ся до Вічного міста, жорстоке видовище. Сто літ перед тим, за часів папи Юлія II, серед вільного, артистичного духа Відродження воно було-б зовсім неможливе. На Campo dei Fiori (Цвітотій площі, сьогодні Piazza Navona), римській торгівці, де серед цвітів і садовини звичайно клекотіло найвеселійше людове житє, велів губернатор Риму спалити черця, що втік був із монастиря і був йому переданий релігійним трибуналом Інквізиції яко засуджений, з просьбою — „покарати його як мога найлагіднійше і без розливу крови“ **).

Те, що стало ся тут, було впливом довгого розвою. Ще 1542 р., три роки перед початком Тридентського собора, була встановлена Інквізиція в Римі і розпочала невмолиму війну проти напливу протестантизму до Італії і проти останків гуманістичного духа в церкві. Та між премногими жертвами, які пожерла вона протягом першого шістолїтя, не було ані одної, що могла-б іти під пару з засудженням того дня як що до його духового значіння,

*) Трьохсоті роковини смерти великого італіянського мислителя і мученика за свободу думки сплудили знати число поважних маніфестацій, видань, брошур і статей, присвячених Брунові, в усіх краях Європи. Починаючи Римом а кінчаючи Львовом майже не було значнійшого міста в Європі, де-б не вшановано його пам'яті. Дуже гарний обхід устроїло в Відні поважне „Фільзофічне товариство“ в день 17 лютого. При тій нагоді професор віденського університету др. Ф. Йодль мав виклад про Бруна, який тут подаємо в перекладі. *Ред.*

**) Жорстоко - іронічна формула, якою Інквізиція домогала ся карі через спаленє живцем на стосі. *Ред.*

так і що до європейської слави. Джордано Бруно, родом із містечка Нолі в долишній Італії, був одним із найбільше блискучих талантів і одним із найвидатніших людей, яких сплотив гуманізм у Італії. В ньому являється сей духовий напрям у своєму зеніті. Правдиво енциклопедичне знанє, що обіймає греко-римську старовину і середні віки, світські й духовні науки, повне опанованє літературних форм, богата поетична фантазія і майже невичерпана сила образів, порівнянь, оповідань і цитатів, якими він силе мов з рукава — ось що ставить його в одному ряді з найбільшими із старших гуманістів. Але все те — лише частина його духового арсеналу. Ріжнить його від його попередників закреска філософської думки в тім хаосі вчености. Ї то думки наскрізь нової, що не була пригадкою старовини: се був консеквентно до кінця передуманий і вироблений у суцільний світогляд Коперніканізм. Нема сумніву, що познайомленє з геліоцентричною теорією Фрауенбурського каноніка було рішучою подією в Бруновім житю. В тій теорії корінь його мислительської оригінальности; та вона-ж, мов невідхильне фатум, була мотивом до трагедії його життя, що мала знайти собі закінченє на римському стосі.

Маючи 14 літ він вступив був до закону Домініканів — на ту саму стежку, по якій 300 літ перед тим його краян Тома з Аквіно підняв ся був на ступінь найславнішого вчителя західної Європи. І за Брунових часів певно ще не був вигас у домініканських монастирях дух середньовікової вчености. Бо-ж час, який пробув Бруно в монастирі, се були його властиві ученицькі літа. Бо коли в хвилі, як він розстає ся зі своїм законом, ми бачимо його вже зовсім дозрілого духом і в повній зброї, коли він вискакує із монастиря мов Палляда з Зевесової голови, то певно монастирське житє не мусіло бути ніяким духовим відокремленєм, хоч і як воно остаточно мусіло видати ся нестерпним для чоловіка, що зрозумів свою духову самостійність. Він мав 28 літ від роду, коли виконав свою постанову — покинути спокійну пристань монастиря і як вільний чоловік кинути ся в боротьбу з житєм. Коли в р. 1576 покинув Рим, утікаючи перед погонею, шукаючи щастя, то Парки співали йому ту саму пісню, якій дав вислов Гельдерлін у своїм „Гіперіоні“: „Ваша доля — ніде не спочити“. А коли протягом сімнадцяти літ він обійшов великий шмат світа і пробував майже у всіх осередках духової і політичної боротьби того часу, то сповнило ся й понуре

закінчене: як арештант Інквізиції ввійшов він у лютім 1593 р. знов до Риму через *porta del popolo*, щоб покинути тюрму тільки при остатнім виході на місце кари. Раз по разу ми бачимо, як він своїми блискучими здібностями, чаром своєї особи пробиває собі шлях навіть на найменше користнім терені, виборює собі успіх і пошану. Раз по разу крізь обережну резерву, яку він мусить накладати на себе, прориває ся його палке південне вітхнене, страшне вістрє його сатири і непримирений антагонізм його світогляду супроти духового обмеження, що, бачилось, на віки грозило запанувати над Європою при склонї XVI в.

В ту пору боротьби і змагання до забезпеченого істновання були написані всі його твори, зложені по части італійською, по части латинською мовою. Їх велике число, ріжнородність тем оброблених у них, багатство ідей і артистично викінчена форма свідчать про дивовижну силу і еластичність його духа. Коли пригадаємо ще більшу плодючість, яку виявив Брунів краян і сучасник Тома Кампанелля серед іще некористійших обставин, в часі 27-літньої тюремної неволі і при 30-разових тортурах, коли пригадаємо те світло, яке в тім самім часі розлило ся на цілу західню Европу з писань Галілея — то будемо мати хоч приблизне понятє про те багатство духової сили, яким наділена була Італія при кінці гуманістичної доби, заким під подвійним гнетом іспанського абсолютизму і оживленої зельотським духом церковщини не зломала ся і не занепадала на довгі столїтя.

Найважнійші Брунові писання, се унікат у філософічній літературі *).

Ті що писані по італійськи і повстали в значній части на англійським або на французьким ґрунті, цікаві вже для того, бо

*) Найважнійші з тих творів: Комедия *Le Candelajo*, написана в Парижі 1582; тамже видано в тім самім році *De umbris idearum*, де автор сильно критикує Арістотеля а з ним разом і всю схолястичну систему. В Англії написана його голосна книжка „*Spaccio della bestia trionfante*“ (Прогнанє триумфуючого звіря, вид. в Парижі 1584) — сатиричні діяльогі, яких вістрє обернене против римської куриї. В тім самім році вийшла „*La cena delle ceneri*“ (Тайна вечеря) — виклад Копернікової системи в формі діяльогів, далі „*Della causa, principio et uno*“ (Про причину, початок і єдність, вид. у Венеції 1584) і „*Del infinito universo e mondi*“ (Про безмежний свїт і многі свїти, вид. тамже 1584). Для характеристики Бруна яко чоловіка дуже важна його книжка „*Egoici furori*“ (Геройське божевілле). Всі його твори видав Ваґнер у Липську в р. 1830 у двох томах.

се одна з перших проб — викладати філософічні питання національною мовою замість універсалістичної, але власне для того безбарвної і деревляної латини. Не менше цікаві вони також своєю артистичною діяльоговою формою. Певна річ, Брунові діяльогі з погляду на вишню оживленість контрастів не видержують порівняння з найкращими діяльогами Плятона, та про те читають ся з великим зацікавленням і пересипані високо-поетичними сонетами. Найважнійші латинські писання повстали в Німеччині і були друковані у Франкфурті; вони писані гексаметрами, латиною дуже далекою від класичної; з вірша і мови видно боротьбу думки з неподатливим жаргоном; вислов декуди неможливо темний, але поет сам усюди поясняє його докладними прозовими примітками.

Майже неможливо для того, хто ніколи не мав у руці Брунових оригіналів, виробити собі понятє про його письменські особливости, про цікаву мішанину майже всіх тих елементів, які в добі Відродження мішались і шумували і булькотіли, щоб потім у XVII в. виплодити з себе велику національну літературу західно-європейських народів, і початки докладного природознавства і основні системи новішої філософії. Се мішанина поезії з діялектикою, мітольоґії і аллегорії, містики і математики, зміслового розпалу і етичного олушевлення. Те, чим кормив ся людський дух цілу тисячу літ, спливає ся тут до купи, і з подивом приглядаємо ся зусиллям могутньої голови — збудувати з сеї старовини щось нове. Се й не вдалось йому в повні; кладучи з рук Брунові книжки ми розуміємо той прикрий окрик, яким починали свої праці Бекон, Декарт і Гоббс: „За всяку ціну геть від старовини і зачинати від початку!“ Тільки в однім доборов ся Бруно до повної побіди, можна сказати, сотворив щось нове: в спекулятивнім переформованю Копернікової астрономії. Тут допоміг йому власне той сьмілий лет фантазії, на який натякає один давній критик пишучи про Бруна: „У него дотепу за вісьмох, проречистости за п'ятьох, а холодного осуду за двох“, значить, чотири рази більше дотепу, ніж розуму. Коли він подав ся в сьвіт широкий, то виступив як апостол нової євангелії — геліоцентричного образу сьвіта і того величезного перевороту, який через таке розумінє мусить доковати ся в цілім нашім розуміню природи. Копернікова книжка, надрукована 1543 р., видала ся сучасним невиннійшою, ніж була справді. Инакше годі було-б вияснити собі, яким чином сей угольний камінь нового сьвітогляду, із за якого

пізнійше Галілеєви грожено тортурою, міг бути присвячений голові церкви. Правда, нова теорія перечила словам деяких біблійних уступів — і се було зле; вона перечила Арістотелевій космології — і се в ту пору було може ще гірше. Але вона обіцювала значно більшу згідність астрономічних обрахунків з обсерваціями і важні поправки в календарі, то й могла мати собі деяке значінє для астрономів яко чисто математична гіпотеза. Але ось виступає Бруно і посв'ячує своє жите на те, щоб розв'язати сей злудний плащик невинности Копернікової системи. Де тільки появив ся в своїх ненастанних мандрівках, при дворах, на університетах — усюди він виступав як одушевлений проповідник нового погляду. Та ні, в його руках сей погляд зробив ся чимось зовсім иньшим, ніж був навіть для самого Коперніка. Навіть сей геніяльний і терпливий рахмістер не важив ся ще нарушувати старої ідеї про „сферу постійних зв'язд“, про ту величезну кришталеву кулю, яка ніби то окружає сьвіт з усіх боків, хоча розширив її розмір далеко більше, ніж хто небудь перед ним. Брунова думка розбила ту сферу. Перед очима його духа розвернула ся безмежність всесьвітнього простору, блиснула думка, що постійні зв'язди тільки для нашого ока видають ся прикріпленими на одній площі привидного фірпаменту, а на ділі вони просьвічують до нас із різних далечин того простору; що безліч тих постійних зв'язд, се не що, як безліч сонць і соняшних систем. Усе те бачив він, як сказано, очима думки; раз у раз різкими словами він боре ся ще з ілюзіями наших змислів, що закривають правду. Тільки Галілеї зумів привести і сьвідомство наших змислів на услуги нової правди. Се космологічна теорія Брунова, се один із найцікавіших і найкращих прикладів, яких зрештою маємо в науці й більше, на те, що геніяльна спекуляція потрапить часом дійти до відкриття такої правди, якої демонстраційне виказанє удає ся аж геть пізнійше.

Безмежність сьвіта, се для Бруна справді центральна основа всього думання. Майже у всіх своїх писаннях і в найрізнійших зворотах він вертає до неї. Се величезний парадокс у очах тодішніх людей — навіть найпоступовійших — і він усякими способами силкуєть ся вияснити його, виказати його логічну конечність, його велич і красоту. От тим то справедливо названо Бруна філософом астрономії. Він був ним ще і в иньшій значіню. Бо в його розуміню безмежного все-сьвіта коренить ся також основна

думка йодо філософичної системи — патеїзм. Бо коли світ безмежний, то й божество не може пробувати поза ним як зовнішній мотор і рівночасно мислячий обсерватор; се значило би вменшувати природу і божество. Дві безконечности не можуть бути одна по за одною, вони мусять проникати себе взаємно. Бог і світ можуть бути тільки двома боками одного і того самого основного факту; вони мусять бути до себе в таких відносинах, як внішне до внутрішнього, як душа до тіла. Звісний вірш Гете:

Was wär' ein Gott, der nur von Aussen stiesse,
Im Kreis das All am Finger laufen liesse?
Ihm ziemt's die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in sich, sich in Natur zu hegen —

се майже дословно квінтесенція Брунового погляду. Бруно не був натураліст. Хоч не міг ухилити ся перед силою атомістичної аргументації і стояв на тім, що безконечний світ збудований із найдрібніших, остаточно неділимих обемових одиниць, то про те весь його спосіб думання дуже далекий від строго механістичного розуміння світа, так як його розуміє нинішня природнича наука. Можна спокійно сказати, що таке розумінє навіть не снилось йому, що більше, він був би з невдоволенєм відвернув ся від такого розуміння, воно було-б йому видало ся сірим, мертвим, трупячим. Тільки половиною своєї істоти він — учений і філософ, другою половиною він поет і артист. Так само і в природі бачить він велику, безконечну артистку, що не знає меж своїй творчій силі, що її сценою є все-світ, що кожду можливість перетворює в дійсність. Мікрокосм дає йому схему для пізнання макрокосма. Із нашої власної душі вчимо ся розуміти душу світа. Як вона будує собі тіло в часі його зросту, а збудувавши опановує і кермує, всюди в ньому присутна і віде з ним не тотожна, з ним у просторі, про те думками перебігає всі простори, а при тім у своїм „я“ обнімає себе як єдність — отсе образ і ключ для зрозуміння відносин Бога до світа. Так само й Він є всюди, а про те один; розлив ся в безконечности, а про те не губить ся в ній. Він у світі, а про те по над світом. Раз-у-раз повертаєть ся Бруно як до безконечности, так і до єдності світа; всюди він силкуєть ся показати, що ті оба поняття не виключають одно одного, але залежать одно від одного. Як бачимо, він потребує тої нової спекулятивної чи то метафізичної єдності, так сказати, як противваги за страчену просторову єдність аристотелівсько-середньовічного світа. Куля

світа розломана, але одно божеське житє, що заповняє весь світ, удержує в єдності й те, що зробило ся безмежним. І тут дає нам Гете новочасну парафразу Брунових віршів :

Wenn im Unendlichen dasselbe
Sich wiederholend ewig fliesst,
Das tausenfältige Gewölbe
Sich kräftig ineinander schliesst,
Strömt Lebensluft aus allen Dingen
Dem kleinsten, wie dem grössten Stern,
Und alles Drängen, alles Ringen
Ist ew'ge Ruh' in Gott dem Herrn.

І справді, в поміж багатьох аналогій до Бруна, які можна знайти в розвою новітньої філософії, може ані одна не бе так уочи, як Гете, на що уперве вказав Брунгофер, заслужений біограф Бруна, в осьмім томі річника товариства Гете. Певна річ, в писаннях Бруна, де в зароді лежить уся новітня філософія, можна бачити початки найрізнітших системів: і теорії субстанції Спінози, і монадології Ляйбніца, і матеріялізму Гоббса, і філософії природи Ньютона, що в безконечному просторі бачив чутливий організм божества; і Шеллінга, що переняв від него понятє „душі світа“ і свій діяльог „Бруно або про природний і божеський принцип усякої річи“ написав на взір Брунових діяльогів і Платонового „Тімея“; і Гегеля, котрого трійцю — логічної ідеї, природного бутя і свідомого духа — можна безперечно добачити в многих місцях Брунових писань. Та що у всіх тих мислителів у різних напрямх широко розвинено і зарисовано з логічною консеквенцією, те у Бруна спочиває ще в нерозділеній єдності сумирно при купі і для того нераз тяжко розпізнати подібність і треба добирати ся до неї аж глубшим студіюванєм; подібність віднітша в складниках, але в цілости затерта. Не те у Гете. Се вдача в самій своїй основі подібна до Бруна. Чоловік, якого ціле житє від першого пробудженя висшого духа аж до смерти не покидала загадка Фавста — се поява, в якій ожили ще раз усі сили Відродженя. І Гете — найдивнітша мішанина старого з новим, ворог усякої тіснозорої систематики, чоловік, що в величнім універсалізмі спочуває всьому, що людське. І Гете наповнений і окрилений одушевленєм для безмежного житєвого богатства природи і почуває себе яко артист у глубині душі частиною її творчої продуктивности. І як неможливо звести думки Гете про Бога

і світ, про природу і історію в одну заокруглену формулу, що містила би в собі безсуперечно всі дрібниці, так само й Брунова філософія відбиває в собі найрізніші впливи в невірваних противоріччях. В різних наукових опрацюваннях вона являєть ся більш одностайною, ніж є на ділі. Певна річ, її основа натуралістична і се видно виразно особливо тоді, коли дивити ся на неї з погляду церковних доктрин. Але майже всюди видно також примішку плятонських ідей, і се легко зрозуміти, чому сей найбільше фантазійний із всіх світоглядів мусів бути рідний і любий такому поетично настроєному чоловікови, як Бруно. І хоча протягом майже цілих середніх віків церква дивила ся на плятонізм недовірливо, як на жерело пантеїстичних єресей, то все таки для нас не підлягає ані найменшому сумнівови, що плятонські елементи відіграли величезну роль в твореню християнської догматики.

Се все треба мати на тямці, коли хочемо справедливо оцінити становище, яке заняв Бруно супроти інквізиційного трибуналу; а власне його твердження, що він принципіально не віддалив ся від ґрунту церковного світогляду і бачить у церковних догмах символи філософічної правди. Се не був викрут оборони — хоч і його можна би дарувати в його положеню — се було його дійсне переконання. Він говорить більше менше так, як були-б говорили Гегель або Штраус, коли-б релігійний трибунал якої небудь „Protestantische Kirchenzeitung“ мав був у своїх руках власть і силу „святого уряду“ (Santo Ufficio — такий був урядовий титул Інквізиції) венецького або римського. Він думає так, як Гете, котрого звисний епіґрам:

Wer Kunst und Wissenschaft besitzt,
Der hat auch Religion,
Wer aber keins von beiden hat,
Der habe Religion —

знов таки можна вважати найвлучнішою парафразою його думок. Перед його очима живе ідеал „героя“ — те саме, що в XVIII в. називано „вільнодумцем“, а при кінці XIX в. „етичним чоловіком“ — ідеал чоловіка, що укладає своє житє по власній уподобі, кермуючись не вірою і не авторітетом, а тільки розумом і науковим знанєм. Та се — для духових вибранців людства; для нас поводи релігії не тільки позиточні, але навіть конче потрібні. В XVI в. ніхто не вмів думати інакше. Релігія мусить сповнювати

важну соціальну функцію. Повнійше і безстороннійше від многих пізнійших „просвітителів“ признавав Бруно її значінє в процесї зросту гуманности; його бистре історичне око бачило також, що зводити релігію на саму мораль, се значить фальшувати саму суть релігії. Кілька разів робив він дуже цікаві проби, вилущити із старих мітологій їх розумовий зміст, їх світогляд. Та правда, ті релігійні установи і вірування, які він бачив довкола себе, майже на кождім кроці завдавали брехню історикови і політикови; от тим то й не диво, що обік тих лагідних і розумних слів попадають ся також зовсім иньші, різкі і пристрасні. Ще не сплила потопа погорди і обридження, яку викликала против себе підчас свого конання середньовікова церковщина, а вже й обновленє релігійного духа через реформацію виплодило ті страшні наслідки, якими заповнені сторінки тодішньої історії (пригадаймо лише спаленє Сервета Кальвіном у Женеві!). Чоловіка такого як Бруно мусіло се все наповнити гнівом і сумом. У своїх мандрівках по більшій часті Європи він пізнав їх наскрізь, отих темнолюбців у клобуках і рясах, бачив Кальвіністів у Женеві і Англіканців у Оксфордї, жив у столицях Лютеранства в Віттембергу і Гальмшетї і при католицьких дворах у Парижі і в Празї. І всюди він бачив те саме: рабські поклони перед буквою, страх перед вільною наукою, фанатичну ненависть і насильства супроти иньшовірців — і він висловляє ті свої вражіння словами, в яких чути раз прегірку сатиру, то знов глибокий жаль — тони, які з поміж усіх людей зумів видобувати ще тільки один Вольтер. Але боротьбу, яку півтораєста літ пізнійше міг провадити Вольтер серед що раз гучнійших оплесків усього освіченого світа, мусів Бруно видержувати майже сам-саміський. Се було, коли схочемо вжити його власного вислову, „un eroico furore“, геройське божевілля. Воно попихало його все наперед і наперед і вкінці, після семилітньої тюремної неволі, в обличчю страшної смерти не дозволило йому відректись і відирисягтись переконань, які він здобув собі з великим зусилєм і які сьміло голосив цілому світові.

Його трагічна доля була майже необхідним впливом відносин тодішнього часу. Кінець кінців було се байдуже, хто поконе Бруна. Адже-ж Кальвін велів спалити свого товариша Сервета за далеко менші відскоки від догми, ані-ж їх не без підстави закидали Брунови — і цілий протестантський світ, його перші і найліпші головачі, розсипали ся перед ним з ознаками признання.

Задля сего ніхто розумний не буде докоряти церкві за її тодішнє розумінє свого права, так як огидливість давньої методи карного слідства при помочи тортур не може бути доказом против усякої карної процедури взагалі. Як би то тільки сама церква хотіла признати, що в її історії бували моменти залежні від певних історичних обставин! Але-ж наріканя, які залунали з Риму і пішли по католицькій пресі цілого світа, коли в зелені свята 1889 р. на площі, де спалено Бруна, відслонено йому пам'ятник -- лемент, що тим пам'ятником заподіяно папству нечувану зневагу — сей факт, не згадуючи вже про багато иньших, свідчить досить виразно, що Рим за триста літ нічого не навчився і нічого не забув, і що кождий прихильник духової свободи мусить уважати се своїм великим обов'язком, по своїй змозі працювати в тім напрямі, щоб церква ніколи не знайшла ся в такому положеню, аби могла послугувати ся світською владою для виконування своїх засудів у справах віри.

З німецького переклав

Іван Франко.

